

УДК 1(091)477.Іван Франко

НАУКОВА РОЗВІДКА ІВАНА ФРАНКА ПРО БІБЛІЮ («СОТВОРЕННЯ СВІТУ»)

Кашуба Марія Василівна,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
Львівської національної музичної академії імені Миколи Лисенка
e-mail: m.kashuba@yandex.ua

Жеребило Ірина Владиславівна,
доцент, кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальної роботи та суспільних дисциплін
Львівського навчально-наукового інституту
ДВНЗ «Університет банківської справи»
e-mail: zherebylo@lbi.wubn.net

Анотація. Розглядається праця Івана Франка «Сотворення світу», яка є прикладом наукового аналізу двох перших глав книги «Буття» з Біблії в контексті вимог герменевтики, філософії позитивізму й неотомізму. Тлумачення тексту біблійних книг здійснене у світлі нових наукових відкриттів, насамперед археологічних знахідок європейських учених на території стародавнього Вавилону.

Ключові слова: Біблія, позитивізм, томізм, герменевтика, релігія, наука.

Формул: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 3.

SCIENTIFIC SECRET SERVICE OF IVAN FRANCO IS ABOUT BIBLE (“THE CREATION OF THE WORLD”)

Kashuba Maria,
Doctor of Philosophical Sciences, Full Professor,
Head of the Department of Humanities
of the Lviv National Akadmia of Musik named after M. Lysenko
e-mail: m.kashuba@yandex.ua

Zherebylo Iryna,
Ph. D. in Philosophical Sciences, Associated Professor,
Associated Professor of the Department
of Social Work and Social Sciences
of the Lviv Institute
of SHEI «Banking University»
e-mail: zherebylo@lbi.wubn.net

Abstract. This research deals with the contents of I.Franko scientific work “The creation of the world”. The work is the attempt of the scientific analyse of the first two chapters of the book “The existence” (“The Being”) from the Bible in the context of germenevtic requires, positivizm philosophy and neotomizm. The explanation of the text was made by I. Franko on the base of his own translation from gebrian with consideration of the recent scientific discoveries, such as archeologic findings of the European scientists on the territory of Babilon. “The creation of the world” is equal to I. Franko’s previous works such as “Lukian and his epoch”, “The thoughts about evolution of the human history”, “Radicals and Religion”, in which he tried to understand the sence of religion, its social roots, the influence on the human and society, the function of religion etc. Franko proves the humans origin of Moisei Books from Bible and the Babilon sources are regarded as the base for their contents.

Keywords: Franko, Bible, positivism, germenevtic, tomizm, religion, science.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 3.

НАУЧНАЯ РАЗВЕДКА ИВАНА ФРАНКО О БИБЛИИ («СОТВОРЕНИЕ МИРА»)

Кашуба Мария Васильевна,
доктор философских наук, профессор,
заведующая кафедрой гуманитарных дисциплин
Львовской национальной музыкальной академии имени Николая Лысенко
e-mail: m.kashuba@yandex.ua

Жеребило Ирина Владиславовна,
доцент, кандидат философских наук,
доцент кафедры социальной работы и общественных дисциплин
Львовского образовательного научно-исследовательского института
ГВУЗ «Университет банковского дела»
e-mail: zherebylo@lbi.wubn.net

Аннотация. Рассматривается работа Ивана Франко «Сотворение мира», которая является примером научного анализа двух первых глав книги «Бытие» из Библии в контексте требований герменевтики, философии позитивизма и неотомизма. Толкование текста библейских книг осуществлено в свете новых научных открытий, прежде всего археологических находок европейских ученых на территории древнего Вавилона.

Ключевые слова: Библия, позитивизм, томизм, герменевтика, религия, наука.

Формул: 0; рис.: 0; табл.: 0; библи.: 3.

Вступ. Праця Івана Франка «Сотворення світу», написана 1904 року, а опублікована кількасотним тиражем у першій половині 1905-го, не входила в жодні зібрання творів, про неї воліли не згадувати навіть франкознавці. Весь тираж відразу був викуплений і спалений, заледве вдалося врятувати кілька «авторських» екземплярів – так пояснює публікацію праці у Нью-Йорку 1969 року прихильник «РУНвіри» Олександр Сушко. В Україні праця заново опублікована нещодавно – 2014-го і мала би стати надбанням широкого загалу. Тим не менше, розвідок про неї вкрай мало – українське франкознавство намагається не зачіпати дражливу тему, що стосується походження Біблії – священної книги кожного християнина.

На наш погляд, таке ставлення до цікавої праці, якою є «Сотворення світу», можна пояснити тим, що її розглядають насамперед як випадок проти релігії, або про зневажливе ставлення до Святого Письма. Проте якщо для її адекватного розуміння й тлумачення залучити європейський історичний і філософський контекст, рівень розвитку тогочасної науки, то справа виглядає цілком інакше. Сам Іван Франко підказав нам метод такого дослідження, коли, намагаючись оцінити суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова, у публікації 1906 року слушно наголосив: «Щоб уможливити таку оцінку, на се наука подає нам одинокий певний спосіб – історичну появу трактувати історичною методою, розуміти її на тлі її часу і місця діяльності, оцінювати її погляди в зв'язку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виростала» [2, с. 423].

Аналіз досліджень і постановка завдання. Метою дослідження є спроба, користуючись настановою Каменяра, оцінити його працю «Сотворення світу», здійснення наукової розвідки про Біблію.

Результати дослідження. Іван Франко формувался в контексті європейської науки і європейської філософії, знав майже всі європейські мови, володів мовами

(на той час уже «мертвими») – гебрійською (так він сам називає), давньогрецькою і латинською. Початок ХХ століття в Європі ознаменований глибоким інтересом і справжнім захопленням науковим знанням, що символізує популярна від другої половини ХІХ століття філософська течія позитивізму. Наукові відкриття збагатилися навіть спробою природного пояснення походження людини – знаменита еволюційна гіпотеза Чарльза Дарвіна сколихнула Європу. Радикальний виклик метафізичній традиції європейської культури кинув засновник позитивізму Огюст Конт, який проголосив настання нової епохи – періоду довіри до справді наукового, тобто позитивного знання. На його переконання, наука як сфера позитивного знання не потребує спекулятивного обґрунтування, вона сама спроможна здійснити будь-які грандіозні теоретичні синтети знання, що здобувається засобами різноманітних спеціальних наукових дисциплін. У такій атмосфері довіри до наукового знання сформувався Іван Франко як учений і мислитель, що засвідчують його праці останньої чверті ХІХ століття.

Окремої уваги варте тогочасне українське суспільство, становище інтелігенції, інтелектуалів узагалі. Про це написано багато досліджень, зміст яких влучно, на наш погляд, передає враження першого цісарєвого намісника Галичини графа Стадіона, що до Австро-Угорської імперії приєднали край «брудних хлопів і неграмотних попів». Від того часу (останньої чверті ХVІІІ століття) мало що змінилось, попри відчайдушні зусилля греко-католицької церкви – про доступ до наукового знання українського населення ніхто не дбав. Іван Франко як свідомий громадянин і патріот свого краю глибоко переймався проблемами освіти широких мас, популяризацією серед них наукового знання – це стосується і знання природничо-наукового, і соціальних питань, і політики, і філософії.

Цікавили його й питання релігійні, про що свідчать кілька праць, серед яких виділяється написаний латинською мовою студентський реферат «Лукіан і його епоха» (1877), де молодий Франко осмислює складне питання походження релігійних вірувань та соціальні функції релігії, прослідковує поступову трансформацію релігійної віри в ідеологію. У пізнішій праці «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881) популяризацію релігії Франко пов'язує з майновим розшаруванням суспільства, коли утворилася спеціальна каста служителів культу, які проголосили себе нащадками духів-богів і свою владу тлумачили як божий дар. Мислитель переконаний, що це сталося внаслідок невігластва і слабкості людини, бо «чим на нижчій щаблі розвитку стоять люди, тим упертіше думка їх преться в позаприродний, позазмисловий світ» [2, с. 124]. Вельми актуально для нашого часу звучать слова тоді ще юного Івана Франка в цій праці: «Чим економічні й політичні обставини тяжчі, боротьба за існування трудніша, тим наука слабша, а віра дужча – народи, знеможені матеріально і духовно, звертаються взад, до часів анімізму і фетишизму» [2, с. 125]. Чи не пояснює ця думка такі нинішні явища, як тисячі прихильників пастора Аделаджі, секти Догнала або найновішої секти «апостола» Мунтяна, який у наш час у Києві своїми проповідями «зцілює» від інвалідності, раку, вигання диявола тощо. Людей не зупиняє навіть те, що доступ на зібрання коштує чималі гроші (100 доларів) – ідуть на його сеанси «зцілення» десятками тисяч.

Про те, що мислитель був послідовним у своєму прагненні збагнути сутність релігії і прослідкувати її історичний шлях, свідчать ще кілька праць. Наприклад, суть поняття релігії і релігійності він розкриває у статті «Радикали і релігія» (1898), де роз'яснює програмні завдання створеної разом із Михайлом Павличком 1890 року Русько-української радикальної партії. Його слова варто навести ширше, адже вони розкривають розуміння мислителем важливого феномену суспільної свідомості: «Релігією називається не тільки віра в якісь надземні, вищі істоти, обдаровані вищою силою, ніж люди, не тільки віра в те, що і в людях є частина такої вищої істоти (душа) і що люди повинні своїм життям і своїми учинками наближуватися до такої істоти. До релігії належить також чуття, любов до тої іншої істоти і до інших людей, любов до добра і справедливості, а вкінці також добра воля, постанова жити й самому так, щоб наближувати себе і інших до тої вищої істоти» [2, с. 268]. Очевидно, такою є основа кожної релігії, але він мав на увазі передусім християнство.

Для Франка, як бачимо, важливі три складники релігії – глибока віра в наявність вищої над людину сили, любов до неї і до всіх людей, сильна воля правильно жити згідно із заповідями вищої сили, тобто прагнути насамперед духовного вдосконалення. Релігійність передбачає відданість і довіру, вчинки з вірою у вищу справедливість і любов'ю й толерантністю до інших людей. Самої віри не досить, переконаний мислитель, потрібні вчинки і справи на її утвердження, життя за заповідями вищої сили. Усе інше – фарисейство. Звичайно, Франко мислив про близьку його сучасникам і землякам християнську релігійність і полемізував

з опонентами радикалів, які, на його погляд, розуміють під релігійністю темноту, забобони, невігластво, заохочення до ненависті, погорди, ворожнечі й нетолерантності. Такі переконання можуть посягти тільки сліпу покору і страх, вони не дають справжнього релігійного виховання, не навчають помноження добра у світі й порозуміння між людьми. У ставленні до релігії, роз'яснює Франко, радикали «не вдаються в релігійні справи, не виступають проти головних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а тільки виступали й виступають і будуть виступати завсігди проти надуживання тих установ і обрядів до визискування, обдирання й отуманювання народу» [2, с. 270].

«Правдива релігійність» у розумінні мислителя пов'язується не з невіглаством чи марновірством, а з глибоким раціоналізмом – міркуваннями й освітою. Радикали як селянська партія, переконаний Франко, є раціоналістами, які хочуть в усіх справах, у тому числі й щодо релігії, діяти, «як личить розумним і просвіченим людям»: «Ми видали війну на смерть темноті й отуманенню. Але ми твердо переконані, що розум і просвіта не суперечні релігії й правдивій релігійності, але протилежно, мусить бути їх головною основою. Темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним» [2, с. 271]. Завдання радикальної партії її засновник декларує як справу просвіти, виховання справжнього християнина, який утверджується в заповідях як переконаннях, живе за цими переконаннями-заповідями і «сміливо й гаряче їх обстоює»: «Ми, радикали, робимо те, що повинно було робити духовенство від тисячі літ, ми виховуємо народ в правдиво релігійним, правдиво християнським дусі» [2, с. 270–271].

З такими переконаннями, які впливають із настанов європейського Просвітництва і дуже близькі до філософії неотомізму з його гаслом «розуміти, щоб глибше вірити», пише Іван Франко і свою працю «Створення світу». Вона є наступним кроком мислителя на шляху пізнання сутності християнського вчення. Увагу його привернула Біблія – священна книга християнства, яку кожен вірний вважає свідченнями пророків, одкровенням Бога і його апостолів. Франко аналізує перші дві глави книги «Буття» із Старого Заповіту, зауваживши, що він спирається у своєму розгляді біблійних оповідань на найновітніші досягнення тогочасної науки. Метою такого розгляду мислитель ставить «простому народові подавати здобутки новочасної науки», що передбачає докладне й доступне кожному висвітлення змісту цих двох глав першої книги Мойсеєвого П'ятикнижжя. Справді, текст написаний не академічним, а популярним стилем, усі наукові питання детально розтлумачені українською мовою.

Приводом до такої праці послужили новітні дослідження європейських учених-археологів, їхні нові знахідки при розкопках руїн Вавилону насамперед, описи яких Франко прочитав в опублікованих у Європі книгах. Такі дослідження викликані, на його думку, пошуками відповіді на питання походження людини, бо починає мислитель свою працю з оцінки наукової полеміки європейських учених навколо гіпотези Чарльза Дарвіна про тривалу в часі кількомільйонну еволюцію видів живого на Землі, у результаті якої

з'явилися людиноподібні істоти, а згодом і людина. Це суперечило біблійному оповіданню про сотворення Богом світу, увінчане сотворенням людини. Найбільшою заслугою Дарвіна і новітніх учених Франко вважає те, що «ті відважилися не вірити сьому оповіданню, якому вірено більше як дві тисячі літ, і почали людськими способами, дослідом, огляданням природи та порівнянням різних явищ доходити до того, чи не дасться сей великий і таємний факт – сотворення світа й чоловіка – пояснити іншим, натуральним і науковим, а не чудесним способом» [3, с. 16].

Водночас мислитель демонструє свої глибокі знання всесвітньої історії, зокрема й історії єврейського народу, що дозволяє йому зробити переконливий аналіз біблійного тексту. Уже в першому підрозділі своєї праці він наводить імена європейських учених, які глибоко й фахово аналізували Старий Заповіт Біблії, звернувши увагу на багато незрозумілих деталей. Це учені Скіннер, Драйвер, Гункель, Єреміас, Шредер, Льюїзе, Ціммерн, Будде, Пінхер, Бартон, Ястров, Кінг, Оетлі, Деліш та ін. [3, с. 17]. Праці цих авторів опубліковані здебільшого німецькою, англійською чи французькою мовами, що не становило для Івана Франка жодних труднощів, оскільки він цими мовами добре володів, і це дозволяло йому завжди бути в контексті всіх новітніх досягнень європейської науки. Про це автор «Сотворення світу» відверто написав: «...Всі ті зауваги, які я тут подаю і далі це подаю, зовсім не мої власні. Я не висав собі тут нічого і ні з пальця і не жадаю ні від кого, щоб вірив мені на слово. Я подаю здобутки новітньої науки, а властиво лише маленький вибір із багатого скарбу тих здобутків. А ся новітня наука визначається тим, що ні від кого не жадає і ні в кого не терпить віри на слово. У всьому вона йде до вироблення власного переконання при помочі фактів, досвідів, контролі; вона подає лиш такі річі, що кождий відповідно приготований чоловік може й сам дійти до них і переконатися, чи доходжено до них вірно. Наука не признає нікому привілеїв, що ті мають доступ до її «святая святих», а інші не мають; до найглибших тайників науки має вільний доступ кождий чоловік, у кого в серці горить чисте і святе бажання – пізнати правду, і в кого розум на стільки вироблений, щоб розуміти й оцінити її» [3, с. 33].

Принагідно зауважимо, що такими ж міркуваннями керувався відомий церковний діяч Гавриїл Костельник, який багато праць присвятив науковим і філософським проблемам на кілька десятиліть пізніше, але заслужено може вважатися соратником Івана Франка. Ось деякі з них: «Границі демократизму» (1919), «Три розправи про пізнання. Свідоме й несвідоме в пізнанні. Жерела суб'єктивних поглядів. Пізнання зовнішнього світа» (1925), «Границі Вселенної» (1924), «Ordo logicus» (1931), «Світ як вічна школа. Фільозофічні розважання» (1931), «Поняття матерії в старих атомістів і в нинішній фізиці» (1932), «Гене-за жіночого і мужеського полу» (1933) та ін. В одній із праць знаходимо слова: «Наука – це побільшуюче скло для буденної свідомості. Тайну буття робить нетайною, звичайною, буденною річчю» [1, с. 45–46]. А далі читаємо: «Релігія є побільшувальне скло для жит-

тя, для пробудження свідомості. Наука і релігія – два окремі світи – тіло і душа, око і розум» [1, с. 46].

Іван Франко і Гавриїл Костельник у своєму пошануванні наукового знання йшли «в ногу» з часом, адже філософія неотомізму з проголошеною довірою до досягнень розуму відкривала у Європі шлях вільного наукового пошуку від часів проголошення 1879 року папської енцикліки «*Rerum novarum*». Та українське суспільство не було готове до такого кроку, що й пояснює трагічну долю обох велетів думки.

У праці «Сотворення світу» Франко, перш ніж розпочати безпосередній аналіз біблійного оповідання, робить екскурс у глибоку історію Єгипту й Вавилону, Сирії та єврейського народу, підтверджуючи свої міркування ілюстраціями археологічних знахідок від найдавніших часів. Свої знахідки в давніх пам'ятках мислитель резюмує так: «Таким чином ми дійшли до того, що так звані Мойсеєві і інші гебрейські книги, хоч являються нам духовними пам'ятками шановної старовини і дуже цікавого народу, який багато сот літ перед Христовим різдвом дійшов до поняття одного Бога і за віру в нього зумів твердо постояти, все таки не можуть уважатися символом божої премудрості, непомільним та обов'язковим для всіх людей і всіх часів, але були творами людей, та тому і виявляють людські хиби і помилки» [3, с. 22].

Науковий аналіз Мойсеєвих книг і постаті самого Мойсея переконує учених, що вони не написані Мойсеєм не тільки тому, що у їхньому тексті про Мойсея говориться «в третій особі» як про «чоловіка постороннього», а й тому що в останній книзі оповідається про смерть і похорон Мойсея, отже про це ніяк не міг написати сам Мойсей. Ще вагомий доказ проти авторства Мойсея – це проаналізоване вченими законодавство, яке стосується не кочового, а осілого народу, «такого, що жиє по селах і містах, займаєть ся рільництвом, садівництвом та плеканням худоби» [3, с. 24], а свої релігійні потреби повинен сповняти в одному місці, давати данину одному Єрусалимському храмові, який з'явився після повернення євреїв з єгипетської неволі (до речі, Франко зауважив, що вчені не знайшли в єгипетських історичних пам'ятках свідчення про цю неволю). Отже, закони писані тоді, коли євреї вже осіли в Палестині, «та нині наука ствердила вже зовсім певно, що законодавство жидівського народу розвинуло ся під впливом законодавства вавилонського. Ба що більше: недавно віднайдений (1902 р.) звід законів вавилонського царя Кгармурабі, що панував 2000 літ до Христового різдва, свідчить проречисто, що так звані Мойсеєві закони взяті нараз живцем з того ж вавилонського зводу!» [3, с. 25].

Ще одним вагомим доказом того, що так звані Мойсеєві книги списані «жидівськими рабінами та архієреями по повороті Жидів із вавилонської неволі», вчені вважають мову тих книг. Вони написані гебрейською мовою, яка була мовою єврейської держави, але після повернення з вавилонської неволі євреї її забували і говорили вже халдейською або арамейською. У часи життя Христа стара гебрейська мова була вже мертвою, нею говорили хіба що книжники, рабіни, які іноді пробували нею писати. Але оскільки народ гово-

рив вже по-арамейськи, то вчені мовознавці помітили у текстах Мойсеевих книг домішки цієї живої мови поряд із гебрейською.

Франко наводить також свідчення французького вченого професора Жана Астріка, який за детального аналізу Мойсеевих книг помітив, що в текстах вживаються різні імена Бога: в одних Бог має ім'я Ягвег, а в інших Ельогім, що є множиною від Ель. Отже, учений припустив, що автор Мойсеевих книг поєднав два різні тексти, не подбавши про узгодження деталей, навіть імені Бога. Пізніші дослідження засвідчили, що книги є не просто поєднанням творів двох різних авторів, які умовно названі Ягвістом і Ельогістом, а це «радіше дві збірки різнорідного матеріалу, записуваного з устних оповідань різними людьми і пізніше зведеного сяктак в одну цілість, при чім одно врізувано, інше дрібку штуковано, але загалом давні перекази заховано досить вірно» [3, с. 29]. Метою такої збірки було «утвердження верховенства ерусалимського храму і верховодства попівської верстви Левітів над жидівським народом» і «вона «зложена не одним чоловіком, не від разу, а протягом кількох поколінь» [3, с. 31], – переконаний Франко, проаналізувавши науковий доробок на цю тему європейських дослідників Біблії.

Нині кожному доступна праця нашого видатного мислителя, де він доносить до широкого загалу історію написання перших книг Біблії і зміст перших двох розділів книги «Буття». Він детально проаналізував кожне речення, зробивши власний переклад з гебрейської з уточненнями зі старогрецької мови, вказавши на неточності в україномовному перекладі Біблії Пантелеймона Куліша (це був єдиний на той час доступний українцям текст). Франко не тільки детально роз'яснив зміст кожного слова проаналізованих ним перших розділів біблійної книги, а й здійснив глибокий екскурс у тексти новознайдених археологічних пам'яток у Вавилоні. Це підтвердило його висновок про компіляційний характер біблійних оповідань про сотворення світу, що дозволяє пояснити неузгодженості й розбіжності в їхніх текстах.

Висновки. Чи можна трактувати працю Франка як прояв атеїзму? Аж ніяк. Він прагнув одного – дати кожному правдивому християнину чітке розуміння Святого Письма аж до найдрібніших деталей, розуміння наукове, яке необхідне для укріплення у вірі. Міркування Франка не можна зводити до заперечення

Біблії чи віри в Бога, він прагне сам власними міркуваннями збагнути зміст Священних книг і допомогти в цьому всім бажаючим. Це чітко помітне з тексту його праці. Перш ніж приступити до детального аналізу книги «Буття», Франко просить кожного свого читача мати перед собою переклад Біблії українською мовою: «Отсю книгу (вона дуже дешева) повинна мати кожда читальня і кожний поодинокий чоловік, кого лише стане на се, і я просив би кожного, хто дочитає доси мої уваги, покласти сю книгу перед собою і від часу до часу заглядати до неї, де буде на се у мене вказівка» [3, с. 33]. Він з жалем констатує, що українські перекладачі Святого Письма (розпочинав П. Куліш, а завершували І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький), багато чого не розуміли у біблійних текстах, що ще більше утруднило сприйняття їх і так непростого змісту. Книги, які аналізує Франко, перекладав П. Куліш, то йому зроблено найбільше закидів.

Тут принагідно привернути увагу до вельми цінного застереження Франка-перекладача, яке частково може пояснити його звернення до такої праці, як переклад Біблії. Його працю «Сотворення світу» можна розцінювати як зразок наукового тлумачення тексту. Для цього необхідне насамперед глибоке знання мови оригіналу, мови найкращих перекладів з оригіналу, а також мов найавторитетніших дослідників тексту. Крім того, потрібні глибокі знання історії й культурно-соціального контексту пам'ятки, як цього вимагає сучасна герменевтика. Тільки тоді можна зробити адекватний науковий переклад певного тексту, що й проілюстрував Іван Франко: «Переклад такої книги, як Біблія, повинен бути або популярний, то значить бодай мовою своєю зрозумілий для широкої маси народу, або науковий, то значить такий, щоб докладно передавав зміст і значення речення первовзору. В однім і другім разі треба, аби перекладач сам добре розумів той первовзір, а потім старався передати його іншим так, щоби і вони зрозуміли його не інакше, як він» [3, с. 34].

Отже, у контексті новітніх вимог європейської науки й наукової методології Іван Франко намагався подати українському суспільству і науковому товариству зразок серйозної, глибоко аргументованої наукової розвідки. Вибір він зробив на користь праці, яка розкриває глибинний зміст перших двох глав книги «Буття», намагаючись подати приклад вдумливого, осмисленого ставлення до предмета віри.

Список використаної літератури

1. Костельник Гавриїл. Світ як вічна школа / Гавриїл Костельник. – Львів : Накладом автора, 1931. – 59 с.
2. Франко Іван. Зібрання творів : [у 50 т.]. / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – 572 с.
3. Франко Іван. Сотворення світу / Іван Франко. – Нью-Йорк : Українське видавництво «Оріяна», 1969. – 96 с.

References

1. Kostelnyk Havryil. (1931). Svit yak vichna shkola. [The World as Eternal School]. Lviv : Nakladom avtora [in Ukrainian].
2. Franko Ivan. (1986). Zibrannia tvoriv [Collected works]. (Vols. 45). Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
3. Franko Ivan. (1969). Sotvorennia svitu [The creation of the world]. Niu-Iork : Ukrainske vydavnytstvo «Oriiana» [in USA].